

Commemorative coins of Ukraine (1999–2005) in the transformation of the memory discourse of the “Great Patriotic War”

Oleksandr V. Potylchak

Drahomanov Ukrainian State University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: o.v.potylchak@udu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57247728500>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2454474>

Olha M. Perepeliuk

Drahomanov Ukrainian State University

PhD in History and Archaeology, Associate Professor (Ukraine)

email: o.m.perepeliuk@udu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7261-5811>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58118239200>

Abstract.

The article examines the visual-semantic, iconographic, and textual codes of Ukrainian commemorative coins issued in 1999–2005 within the context of the transformation of the discourse of memory of the 1941–1945 war. **The aim of the study** is to provide a comprehensive analysis of Ukrainian commemorative coins of 1999–2005 as a numismatic source for identifying the mechanisms of inertial adaptation of the Soviet memorial narrative under the conditions of the formation of the state memory policy of independent Ukraine. In this context, the authors determine the institutional conditions of coin production and circulation, analyze their iconography and textual legends, identify the correlation between Soviet and Ukrainocentric semantic codes, and trace the dynamics of the transformation of the commemorative discourse of the “Great Patriotic War” during 1999–2005. **The methodology and research methods** are based on an interdisciplinary approach combining numismatic analysis, visual history, and historical memory studies (memory studies). The research employs methods of iconographic and stylistic analysis, semiotic analysis, discourse analysis of textual legends, as well as comparative-historical and contextual methods. **The scientific novelty** of the study lies in the analysis of Ukrainian commemorative coins of 1999–2005 as indicators of a transitional stage in state memory policy, which combined post-Soviet visual-semantic inertia with limited attempts at national semantic transformation. **Conclusions.** The article demonstrates that Ukrainian commemorative coins issued in 1999–2005 and dedicated to the events of the Second World War reflect the transitional and internally contradictory character of the state memory policy. They combine the new state identity of independent Ukraine with the continued use of familiar late Soviet images, symbols, and language used to describe the war. The study shows that attempts to make memory more national and more human-centered did not result in a complete break with the Soviet interpretation of the “Great Patriotic War,” but instead coexisted with it within a mixed, compromise model of commemoration. Commemorative coins of this period record not a consistent transformation, but rather the adaptation of the Soviet memorial tradition to the conditions of a formally independent state that had not yet fully freed itself from the Soviet symbolic legacy.

Keywords: visual narrative; decolonization of the memory space; “Great Patriotic War”; Second World War; compromise model of memory; Ukrainian commemorative coins.

Комеморативні монети України 1999–2005 років у трансформації дискурсу пам'яті про «Велику Вітчизняну війну»

Олександр Потильчак

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: o.v.potylchak@udu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57247728500>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2454474>

Ольга Перепелюк

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
доктор філософії з історії та археології, доцент (Україна)
email: o.m.perepeliuk@udu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7261-5811>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58118239200>

Анотація.

Досліджуються візуально-сміслові, іконографічні та текстові коди пам'ятних монет України 1999–2005 рр. у контексті трансформації дискурсу пам'яті про війну 1941–1945 рр. **Метою статті** є комплексний аналіз пам'ятних монет України 1999–2005 рр. як нумізматичного джерела для виявлення механізмів інерційної адаптації радянського меморіального наративу в умовах формування державної політики пам'яті незалежної України. У цьому контексті авторами визначено інституційні умови створення та тиражування монет, проаналізовано їх іконографію та текстові легенди, виявлено співвідношення радянських та україноцентричних смислових кодів, простежено динаміку трансформації комеморативного дискурсу «Великої Вітчизняної війни» у 1999–2005 рр. **Методологія та методи дослідження** ґрунтуються на міждисциплінарному підході з поєднанням нумізматичного аналізу, візуальної історії та студій історичної пам'яті (memory studies). У дослідженні застосовано методи іконографічного та стилістичного аналізу, семіотичний аналіз, дискурс-аналіз текстових легенд, порівняльно-історичний та контекстуальний методи. **Наукова новизна** полягає в тому, що пам'ятні монети України 1999–2005 рр. проаналізовано як індикатори перехідного етапу державної політики пам'яті, що поєднував пострадянську візуально-сміслову інерцію з обмеженими спробами національної семантичної трансформації. **Висновки.** У статті показано, що пам'ятні монети України 1999–2005 рр., присвячені подіям Другої світової війни, відображають перехідний і суперечливий характер державної політики пам'яті. Вони поєднують нову державну ідентичність незалежної України зі збереженням знайомих пізньорадянських образів, символів і мови опису війни. Дослідження засвідчило, що спроби зробити пам'ять більш національною та людиною не призвели до повного відходу від радянського бачення «Великої Вітчизняної війни», а існували поруч із ним у змішаній, компромісній моделі вшанування. Пам'ятні монети цього періоду фіксують не послідовні зміни, а радше пристосування радянської традиції до умов формально незалежної, але ще не повністю звільненої від радянської символічної спадщини держави.

Ключові слова: візуальний наратив; деколонізація простору пам'яті; «Велика Вітчизняна війна»; Друга світова війна; компромісна модель пам'яті; пам'ятні монети України.

Постановка проблеми. Комеморативна нумізматика є важливою складовою символічного простору сучасної держави та відіграє помітну роль у формуванні історичної пам'яті. Поєднуючи офіційний статус, художнє оформлення та текст, пам'ятні монети виступають не лише предметами нумізматики, а й носіями смислів, через які держава пропонує певне бачення минулого.

На відміну від перших українських пам'ятних монет 1995 р., які ще безпосередньо спиралися на радянську нумізматичну традицію, випуски 1999–2005 рр. створювалися вже в межах власної емісійної системи Національного банку України. Водночас зображення та легенди на цих монетах свідчать про суперечливі та нерівномірні зміни у підходах до пам'яті про війну 1941–1945 рр., яку в радянській історичній традиції називали, а в сучасній Росії продовжують називати «Великою Вітчизняною війною».

Аналіз цих пам'ятних монет дає змогу побачити, як у них поєднується радянський міф про «Велику Вітчизняну війну» з обмеженими спробами зробити пам'ять більш національною та людиною. Хоча інтерес до політики пам'яті й форм її вшанування з часом зростає, пам'ятні монети довгий період майже не привертати уваги дослідників і здебільшого розглядалися лише як предмети нумізматики або довідковий матеріал.

Відкритим залишається питання, чи справді пам'ятні монети України 1999–2005 рр. свідчать про відхід від радянського бачення війни, чи йдеться лише про його пристосування до умов незалежної держави. З одного боку, на цих монетах з'являється Україна як чітко названий носій пам'яті та уточнюється простір подій. З іншого боку, зберігаються основні риси радянської традиції: використання формули «Велика Вітчизняна війна», акцент на «Перемозі» як тріумфі та узагальнений, піднесений образ героїзму.

Отже, наукова проблема полягає в тому, щоб виявити внутрішню суперечливість цих пам'ятних монет як продукту перехідного етапу української політики пам'яті та з'ясувати, яку роль вони відіграли – чи сприяли збереженню радянських уявлень про війну, чи стали кроком до їх поступової зміни.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У теоретичній частині пропонується дослідження спирається на західні студії культурної пам'яті. Зокрема, підхід Яна Ассмана дає змогу розглядати пам'ять не як просте збереження фактів, а як результат роботи суспільних інституцій, які формують уявлення про минуле за допомогою символів, усталених образів і ритуалів (Assmann, 2011). Алейда Ассман доповнює цей підхід, звертаючи увагу на роль образів, візуальних форм і культурних носіїв у переданні пам'яті (Assmann, 1999). Важливим є також поняття «місць пам'яті», запропоноване П'єром Нора, у межах якого символічні об'єкти розглядаються як способи закріплення певних, часто ідеологічно забарвлених уявлень про минуле (Nora, 1984; Nora, 1989).

Для розуміння спадковості радянського бачення війни ключове значення мають дослідження Ніни Тумаркін. Вона показала, що радянська система вшанування війни будувалася навколо міфу «Великої Перемоги», узагальненого героїзму та замовчування травматичних сторін війни. Ці висновки є важливими для аналізу того, як радянські смисли й образи продовжували існувати в символічній продукції пострадянських держав, зокрема, й у пам'ятній нумізматиці (Tumarkin, 1994a; Tumarkin, 1994b).

В українських гуманітарних дослідженнях питання щодо політики пам'яті та вшанування війни активно розглядаються у працях Георгія Касьянова (Касьянов, 2018), Владислава Гриневича (Гриневич, 2011), Андрія Портнова (Портнов, 2009), Олександра Гриценка (Гриценко, 2017; Гриценко, 2020) та інших авторів. Дослідники звертають увагу на суперництво радянських, національних і європейських підходів до осмислення Другої світової війни, а також на суперечливість перехідного періоду 1990-х – початку 2000-х років. Водночас пам'ятні монети майже не використовуються в цих дослідженнях: основна увага зосереджена на пам'ятниках, музеях та офіційних формах вшанування.

У нумізматичних і довідкових виданнях Національного банку України (далі – НБУ) пам'ятні монети розглядаються переважно в описовому ключі – з фіксацією дат емісії, накладів і технічних параметрів, без аналізу їхньої семантики та ідеологічного навантаження (Банкноти і монети України 1990–2004 рр.; Банкноти і монети України 2005; Загребя, 2015). Такий підхід формує необхідну джерельну базу, але не дозволяє осмислити монети як інструмент державної політики пам'яті.

Важливим попереднім кроком до такого осмислення є праця співавторів цієї статті, присвячена пам'ятним монетам України 1995 р., у якій вони інтерпретуються як продукт пострадянської візуально-сислової інерції. Водночас пам'ятні монети 1999–2005 рр., що карбувалися вже в умовах інституційно оформленої емісійної політики НБУ, досі не стали об'єктом цілісного аналізу в контексті трансформації дискурсу пам'яті про війну 1941–1945 рр.

Так, у науковій літературі відсутні системні дослідження, які б розглядали пам'ятні монети України 1999–2005 рр. як специфічне джерело для виявлення механізмів інерційної адаптації радянського меморіального канону в умовах перехідної та символічно незавершеної державної політики пам'яті.

Метою статті є комплексний аналіз пам'ятних монет України 1999–2005 рр. як специфічного нумізматичного джерела для вивчення трансформації дискурсу пам'яті про війну 1941–1945 рр. у перехідний період становлення української державної символічної політики.

Для досягнення поставленої мети авторами передбачено розв'язання таких **дослідницьких завдань**: а) з'ясувати інституційні та культурні умови створення пам'ятних монет НБУ 1999–2005 рр., порівнюючи з ранніми емісіями 1995 року; б) проаналізувати іконографічні й стилістичні рішення пам'ятних монет зазначеного періоду в контексті спадковості пізньорадянської медальєрної традиції; в) дослідити текстові легенди та ключові термінологічні формули як маркери радянського меморіального канону; г) виявити елементи національної

локалізації та гуманізації пам'яті, що з'являються у візуальній мові окремих емісій; д) простежити динаміку співіснування радянських і україноцентричних смислових кодів у межах єдиного нумізматичного корпусу; е) визначити місце пам'ятних монет 1999–2005 рр. у ширшому процесі трансформації української політики історичної пам'яті.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній гуманітаристиці в ньому запропоновано системний міждисциплінарний аналіз пам'ятних монет України 1999–2005 рр. як продукту перехідного етапу між пострадянською візуально-смисловою інерцією та поступовим формуванням власної української меморіальної політики. У цьому контексті авторами: уточнено механізми збереження радянського дискурсу «Великої Вітчизняної війни» за умов уже інституційно оформленої державної емісійної політики; виявлено внутрішню семантичну суперечність між меморіально-гуманістичними образами та вербалізованим тріумфальним наративом; запропоновано трактування пам'ятних монет 1999–2005 рр. як індикаторів незавершеності процесів деколонізації символічного простору державного дискурсу історичної пам'яті.

Методологія та методи дослідження. Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід, що поєднує інструментарій нумізматики, візуальної історії та студій пам'яті (memory studies). У процесі дослідження авторами застосовано: методи іконографічного та стилістичного аналізу (для дослідження художніх і композиційних рішень монет); семіотичний аналіз (з метою виявлення смислових кодів і символічних маркерів нумізматичної продукції); дискурс-аналіз текстових легенд (для інтерпретації їх ідеологічного наповнення); порівняльно-історичний метод (для зіставлення різних емісій у часовій динаміці); метод контекстуального аналізу (для врахування інституційних, культурних і політичних умов створення та тиражування монет).

Джерельна база дослідження окреслена: оригінальними пам'ятними монетами України 1999–2005 рр. із нейзильберу та срібла; інформаційно-довідковими виданнями НБУ; нумізматичними каталогами та спеціалізованими виданнями; працями з історії радянської медальєрної школи та офіційної іконографії війни; сучасними науковими дослідженнями з історичної пам'яті та політики комеморації. Залучення цих джерел дозволяє розглядати пам'ятні монети не лише як нумізматичні об'єкти, а як повноцінні історичні джерела для аналізу трансформацій символічної культури та державної політики пам'яті України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Пам'ятні монети кінця 1990-х – першої половини 2000-х рр., присвячені подіям Другої світової війни, можна розглядати як проміжну ланку між ранніми випусками незалежної України, які ще відтворювали радянську традицію вшанування війни, та пізнішими монетами, де поступово з'являються риси власної української політики пам'яті. На відміну від пам'ятних монет 1995 р., тиражованих Московським монетним двором і концептуально залежних від радянської символічної матриці (Потильчак, Перепелюк, 2025), випуски 1999–2005 рр. вже карбуються Монетним двором Національного банку України та демонструють інституційно закріплену державну суб'єктність. Водночас ця суб'єктність ще не супроводжується повним семантичним і термінологічним розривом із радянським дискурсом війни 1941–1945 рр.

Пам'ятна монета із нейзильбера номіналом 2 гривні, запроваджена в обіг 20 жовтня 1999 р. – «55 років визволення України від фашистських загарбників», стала першою спробою обережної україноцентричної корекції радянського наративу, що домінував у нумізматичних випусках НБУ 1995 р. Автором ескізу цієї монети став художник Олександр Івахненко, а її гіпсову модель виготовив скульптор Роман Чайковський (Банкноти і монети України 1990–2004, с. 216).

Уперше в заголовку цієї пам'ятної монети з'являється формула «визволення України» (рис. 1), що зміщує фокус із абстрактного «радянського народу» на конкретний національно-територіальний простір. Війна репрезентується не як універсальний міф «Великої Перемоги», а як подія, що відбулася на українській землі. Так, реверс монети поєднував радянські маркери пам'яті (обеліск, салют Перемоги, лаврові гілки Слави) з домінуванням тексту легенди. Візуальні образи тут виконують допоміжну функцію – вони не формують самостійного наративу, а підсилюють наявну вербальну формулу (Каталог пам'ятних і ювілейних монет України 1999 рік, с. 33). На нашу думку, це свідчить про поступовий перехід від монументально-образної мови пізнього СРСР до більш «інформаційної» моделі комеморації.

Рис. 1. КМ.2.20. «55 років визволення України від фашистських загарбників». Пам'ятна монета. Нейзильбер. Наклад 50,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 20.10.1999 р. (Загреб, 2015, с. 56).

Попри появу «України» як названого суб'єкта пам'яті, лексема «фашистські загарбники» ще залишалася незмінною. Так, пам'ятна монета 1999-го фіксує своєрідну гібридну модель пам'яті: україноцентричну за об'єктом, але радянську за мовою та емоційною оптикою (тріумф перемоги, святковість, відсутність травматичного виміру війни) (Nora, 1989, р. 7–24).

Зворотній процес повернення до радянського метанаративу демонструє створена за ескізами художників Лариси Корень, Олександра Івахненка та гіпсовими моделями скульпторів Володимира Дем'яненка та Святослава Іваненка пам'ятна монета «55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945». Викарбувана в двох номіналах та запроваджена в обіг 25 квітня (2 гривні – із нейзильберу) та 20 листопада 2000 р. (10 гривень – із високопробного срібла) комеморативна монета, порівнюючи з емісією 1999 р., демонструвала очевидний семантичний відкат (Банкноти і монети України 1990–2004, с. 217).

Ключовим семантичним елементом цього пам'ятного нумізматичного випуску є монетна легенда реверсу, що відтворює радянський міфологізований наратив «перемоги у Великій Вітчизняній війні» (Каталог пам'ятних і ювілейних монет України 1999 рік, 2000, с. 33). Ця легенда автоматично вбудовує монету в радянську історіографічну та меморіальну матрицю. Тут Україна знову «зникає» як суб'єкт і навіть, як простір події (рис. 2).

Тяглість із радянською іконографічною традицією демонструє центральна алегорична жіноча постать Перемоги на тлі меридіанів земної кулі. Одягнена в античну тогу, вона тримає над головою пальмову гілку (Каталог пам'ятних і ювілейних монет України. 1 півріччя 2000 року, с. 15). Гілка фінікової пальми, лаврові гілки внизу та універсалізоване тло формують образ «вічного тріумфу», позбавлений будь-якої локальної конкретики. Це типовий приклад пізньорадянської медальєрної мови, що тяжіє до симетрії, монументальності та позаісторичної узагальненості. Семантично війна тут постає як позитивний метанаратив, позбавлений українського досвіду окупації, втрат і внутрішньої складності. Порівнюючи з пам'ятною монетою 1999 р., тут відсутні навіть мінімальні спроби національної локалізації пам'яті про війну.

Важливим, але часто недооціненим елементом іконографії пам'ятної монети України 2000 року «55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945» є так звана «гвардійська» (Георгієвська) стрічка, зображена на аверсі у нижній частині композиції як перев'язка декоративного вінка (рис. 2–3). Її присутність на монеті має не декоративний, а виразно семантичний та ідеологічний характер.

Рис. 2. «55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945». Пам'ятна монета. Нейзильбер. Наклад 50,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 25.04.2000 р. (Загребя, 2015, с. 57).

Рис. 3. «55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945». Пам'ятна монета. Срібло (Ag 925). Наклад 3,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 20.11.2000 р. (Загребя, 2015, с. 115).

Історично Георгіївська стрічка бере початок із нагородної системи Російської імперії – ордена Святого Георгія, де вона означала військову відвагу та готовність до самопожертви (Зайцов, 1956, с. 3–7). У радянський період цей символ був переосмислений і використовувався вже як «гвардійська стрічка» — елемент відзнак гвардійських частин Червоної армії та ордена Слави. Так, радянська влада вибірково поєднала імперську та радянську військові традиції, зберігши зовнішню спадкоємність символів (Ордена і медалі ССРСР, 2004, с. 114–116; Tumarkin, 1994a, p. 155–162; Tumarkin, 1994b, 983–999). У результаті створено візуальний зв'язок між різними політичними режимами в межах єдиного образу «переможної війни».

У пізньорадянській культурі пам'яті ця стрічка стала загальноєвропейським знаком «правильної» інтерпретації так званої «Великої Вітчизняної війни». Вона не потребувала пояснень, адже автоматично викликала асоціації з перемогою, героїзмом, нагородами та історичною тяглістю. Водночас такий символ спрощував уявлення про війну, відсуваючи на другий план її трагічні сторони та регіональні особливості, замінюючи їх узагальненим образом урочистої колективної слави.

Розміщення гвардійської стрічки на аверсі української пам'ятної монети має особливе значення. Аверс традиційно містить державні знаки – герб, назву країни, номінал – і символізує суверенність емітента. Включення до цього простору радянського символу пам'яті створює смислову напругу: поруч із символами незалежної України з'являється знак, пов'язаний з радянською та імперською традицією, що задає зовнішню рамку тлумачення війни.

У поєднанні з написом на реверсі – «Велика Вітчизняна війна», гвардійська стрічка підсилювала радянський спосіб осмислення минулого. Вона не лише відтворювала

спадкоємність радянського наративу, а й закріплювала його перевагу над україноцентричними підходами. У підсумку навіть офіційний державний простір монети виявився частково наповненим пізньорадянськими візуальними образами.

На наш погляд, присутність «гвардійської» (Георгіївської) стрічки на аверсі пам'ятної монети України 2000 р. є ідеологічно значущим маркером. Вона закріплювала радянський міф «Великої Перемоги» як основну модель пам'яті, обмежувала можливість альтернативного, україноцентричного прочитання війни та відображала перехідний і суперечливий характер політики історичної пам'яті України наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр.

27 жовтня 2003 р. НБУ увів в обіг пам'ятну ювілейну монету «60 років визволення Києва від фашистських загарбників». Монета карбувалася на Монетному дворі НБУ у двох номіналах – 5 гривень (із нейзильберу, накладом 30,000) та 20 гривень – із високопробного срібла (Ag 925), накладом 2,000 примірників. Авторами ескізів та гіпсових моделей її аверсу та реверсу стали вже відомі за попередніми пам'ятними нумізматичними емісіями художники та скульптори Л. Корень, С. Іваненко та В. Дем'яненко (Банкноти і монети України 1990–2004, с. 221).

Ця монета посідає важливе місце серед комеморативних випусків України початку XXI ст., оскільки поєднала події війни в конкретному просторі (Київ) з інерційною моделлю радянського меморіального наративу. На відміну від узагальнених «ювілейних» тем, монета апелює до локальної історичної події – визволення Києва 06 листопада 1943 р., що зумовлює зсув від тріумфальної до меморіальної риторики. У центрі вшанування опиняється вже не абстрактна «Перемога», а конкретна історична подія – визволення столиці України. Розміщення на монеті дат події, а також поєднання меморіальних символів (вічний вогонь, лавровий вінок) із зображеннями Києва робить пам'ять більш конкретною та наближеною до реальної історії.

Аверс монети (рис. 4–5) поєднує державні символи незалежної України з добре знайомими українцям старших поколінь образами радянської традиції вшанування пам'яті. Малий Державний герб України та назва держави-емітента виконують функцію ідентифікації емітента, проте семантичний центр композиції формує «вічний вогонь», обрамлений лавровим вінком. Хронологічні маркери війни (1941–1945) відтворюють радянську часову модель воєнного досвіду та закріплюють спадкоємність ідеологічного канону. У результаті держава Україна фігурує не як самостійний суб'єкт історичної пам'яті, а як носій і транслятор радянської меморіальної традиції.

Реверс монети (рис. 4–5) містить батальну композицію, присвячену форсуванню Дніпра. Узагальнені фігури солдатів, динаміка руху та масовість зображення формують образ колективного героя – «радянського народу», позбавленого національної конкретизації. Монетна легенда «60 років визволення Києва» разом із терміном «Велика Вітчизняна війна» чітко закріплює подію в межах радянського бачення історії та не залишає простору для її осмислення в ширшому контексті Другої світової війни.

Рис. 4. «60 років визволення Києва від фашистських загарбників». Пам'ятна монета. Нейзильбер. Наклад 30,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 27.10.2003 р. (Загребя, 2015, с. 79).

Рис. 5. «60 років визволення Києва від фашистських загарбників». Пам'ятна монета. Срібло (Ag 925). Наклад 2,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 27.10.2003 р. (Загребя, 2015, с. 136)

Художня мова монети тяжіє до традицій пізньорадянської медальєрної школи: динамічний рельєф, діагональна композиція та батальний сюжет відтворюють епічну модель репрезентації війни. Використання двох монетних металів – нейзильберу та срібла – не супроводжується зміною іконографічної програми й має виключно репрезентативний характер

Порівняння з пам'ятною монетою 2000 року «55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні» засвідчує обмежену динаміку трансформації комеморативного дискурсу. Якщо емісія 2000 р. апелює до узагальненого тріумфального міфу перемоги, то монета 2003-го локалізує пам'ять у просторі Києва та посилює меморіальний компонент.

Табл. 1. Аналітична порівняльна характеристика пам'ятних монет України 1999–2005 рр. у контексті трансформації дискурсу «Великої Вітчизняної війни».

Назва емісії/ Дата введення в обіг	Ключова формула легенди	Іконографічні доміанти	Ступінь радянської спадковості	Елементи трансформації	Дискурсивна модель
1	2	3	4	5	6
«55 років визволення України від фашистських загарбників»/ 20.10.1999 р.	«визволення України», «фашистські загарбники»	Обеліск, салют, лаврові гілки	Висока (радянська термінологія, тріумфальна оптика)	Вперше названо Україну як простір події	Гібридна (україно-центричний об'єкт + радянська мова)
«55 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945»/ 25.04.2000 р.	«Велика Вітчизняна війна», «Перемога»	Алеггорія Перемоги, лаврові гілки, гвардійська стрічка	Максимальна (повне відтворення радянського канону)	Відсутні	Реставраційна (відкат до радянського метанаративу)
«60 років визволення Києва від фашистських загарбників»/ 27.10.2003 р.	«визволення Києва», «Велика Вітчизняна війна»	Батальна сцена, форсування Дніпра, вічний вогонь	Висока (радянська історіографічна рамка)	Просторова локалізація (Київ), конкретна подія	Локалізовано-інерційна
«60 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945»/ 28.04.2005 р.	«Перемога», «Велика Вітчизняна війна»	Аверс: журавлі (меморіальний код); реверс: наступ, орден	Висока, але внутрішньо суперечлива	Гуманізація пам'яті (журавлі як метафора втрати)	Компромісна / ієрархічна (гуманізм підпорядковано ідеології)

Порівняльний аналіз емісій 1999–2005 рр. демонструє нелінійну, хвилеподібну динаміку трансформації дискурсу пам'яті. Попри інституційне оформлення державної суб'єктності України та поодинокі спроби локалізації й гуманізації пам'яті, ключовим стабілізатором радянського меморіального канону залишаються: термінологічна формула «Велика Вітчизняна війна»; тріумфальна семантика «Перемоги»; універсалізовані іконографічні кліше пізньорадянської медальєрної школи. Монети цього періоду фіксують не розрив, а інерційну адаптацію радянського наративу в нових державних умовах (табл. 1).

Водночас ключові семантичні й текстові коди залишаються незмінними, що свідчить про збереження радянської ідеологічної матриці. Так, пам'ятна монета 2003 року фіксує етап інерційної адаптації радянського наративу історичної пам'яті в нумізматичній політиці незалежної України: відбувається модифікація форми репрезентації без якісного переосмислення змісту війни та ролі України в ній.

28 квітня 2005 р. НБУ запровадив в обіг пам'ятну монету України зі срібла (Ag 925), присвячену 60-річчю перемоги у війні 1941–1945 рр. Авторами ескізу та гіпсових моделей сторін монети є відомий нам за попередніми пам'ятними нумізматичними емісіями художник і скульптор С. Іваненко та його колега Володимир Атаманчук (Банкноти і монети України 2005, с. 43).

Монета репрезентує складну й внутрішньо суперечливу модель комеморації, у якій поєднуються елементи меморіальної гуманізації та збереження радянського ідеологічного ядра. Особливо виразно ця напруга простежується у співвідношенні візуального ряду та легенд аверсу й реверсу монети (рис. 6). Зокрема, аверс вирізняється нетиповим для ранніх українських пам'ятних емісій іконографічним рішенням. Центральним мотивом його композиції є журавлиний ключ у польоті, що подається художником у діагональному висхідному русі на тлі диму та хмар. Силуети птахів свідомо стилізовані й позбавлені натуралістичних деталей, що переводить їх з площини зооморфного зображення у сферу символічного знака. Така стилізація створює багатозначний образ.

Рис. 6. «60 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» Пам'ятна монета. Срібло (Ag 925). Наклад 5,000. Монетний двір НБУ. Введено в обіг 28.04.2005 р. (Загребя, 2015, с. 137).

Семантично образ «журавлів» належить до усталеного меморіального коду пізньорадянської та пострадянської культури пам'яті, де вони функціонують як метафора загиблих, як уособлення відсутності, втрати та трансцендентного виміру війни (Assmann, 1999, s. 120–128; Assmann, 2011, p. 87–94). У цьому сенсі аверс демонструє відхід від прямої мілітарної образності та акцентує не на акті перемоги, а на пам'яті про жертву, що постає як передумова післявоєнного миру. Дим і хмари, як тло композиції, символізують простір війни й катастрофи, з якого журавлі ніби підіймаються, формуючи візуальний наратив переходу від власне трагедії війни, до пам'яті про неї.

Важливо, що на аверсі відсутні прямі текстові згадки про війну. Державні маркери – легенда «Україна», малий Державний Герб, номінал та дата карбування – виконують рамкову функцію, інституціоналізуючи пам'ять, але не нав'язуючи конкретної ідеологічної інтерпретації сюжету. Так, аверс формує відносно автономний меморіально-жалобний простір, у якому війна осмислюється опосередковано, через символ загиблих, а не через образи бойових дій або військової потуги чи доблесті.

Проте цей більш людський зміст не є визначальним у загальному образі монети. Перехід до реверсу різко змінює акценти й повертає тему в межі звичного радянського уявлення про війну як про триумф і перемогу. На реверсі бачимо виразну «пам'ятникову» сцену наступу, промені прожекторів, що поділяють композицію, а також зображення ордена «Вітчизняної війни». Усе це підкріплюється легендою: «60 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945».

У такому поєднанні журавлі на аверсі втрачають можливість іншого, альтернативного прочитання. Вони перестають сприйматися як загальний символ пам'яті про жертви війни й починають читатися як частина традиційного радянського образу перемоги.

Отже, смисли на монеті вибудовуються нерівномірно: м'якший і більш гуманний образ аверсу підпорядковується жорсткішому й чітко сформульованому посланню реверсу. Це дає підстави розглядати випуск 2005 р. як компромісний результат перехідного періоду української політики пам'яті. У ньому вже помітні спроби відійти від суто військового героїзму, однак провідну роль і далі зберігає радянське уявлення про «Велику Вітчизняну війну» та культ перемоги.

Висновки. Пам'ятні монети України 1999–2005 рр., присвячені подіям Другої світової війни, є важливою частиною офіційної візуальної культури перехідного періоду. Вони добре показують суперечливий характер державної політики пам'яті: з одного боку, в них уже присутня незалежна Україна, як держава, а з іншого – продовжують відтворюватися звичні для пізньорадянського часу образи, символи й мова опису війни.

Аналіз зображень і легенд на монетах засвідчив, що головним чинником збереження радянської традиції залишалося використання формули «Велика Вітчизняна війна» та узагальнених образів «Перемоги», позбавлених чіткої національної чи регіональної прив'язки. Саме ці елементи забезпечували спадковість радянського бачення війни в нових умовах незалежної держави.

Водночас у монетах кінця 1990-х – початку 2000-х рр. помітні й перші, хоча й обмежені, спроби зробити пам'ять більш національною. З'являються формулювання на кшталт «визволення України» або «визволення Києва», уточнюється простір подій і конкретна історична подія. Це свідчить про поступовий відхід від абстрактного радянського підходу до більш україноцентричного бачення минулого.

Проте ці нові елементи не означали повного розриву з радянською традицією. Вони існували поруч із радянською мовою опису війни, підкреслено триумфальним тоном і добре впізнаваними символами, зокрема георгіївською стрічкою. У результаті формувалася змішана, компромісна модель пам'яті.

Особливо показовою є внутрішня суперечність між зображеннями та легендами на окремих монетах. У деяких випусках, зокрема 2005 р., більш людські образи аверсу, пов'язані з пам'яттю про втрати й жертви війни, підпорядковуються жорсткішому текстовому посланню реверсу, яке відтворює канон радянської «Великої Перемоги».

Порівняння монет 1999, 2000, 2003 і 2005 рр. показує, що зміни у підходах до пам'яті відбувалися не поступово та рівномірно. Поряд із окремими кроками до більш гуманістичного та меморіального осмислення війни спостерігається повернення до радянських ідеологічних схем. Це свідчить про незавершеність процесу переосмислення радянської спадщини у сфері символів і пам'яті.

Отже, пам'ятні монети України 1999–2005 рр. варто розглядати не як інструмент глибокого переосмислення війни 1941–1945 рр., а як прояв компромісної державної політики пам'яті. Нова форма – монети незалежної України – ще не супроводжувалася повною зміною змісту та відмовою від радянського історичного наративу.

Залучення нумізматичного матеріалу як повноцінного історичного джерела доводить його високий евристичний потенціал для дослідження політики пам'яті. Пам'ятні монети фіксують не лише офіційно декларовані смисли, а й глибинні суперечності, компроміси та межі трансформації колективної пам'яті в умовах пострадянського суспільства.

Фінансування. Стаття публікується в рамках виконання проекту держбюджетного фундаментального наукового дослідження на тему: «Деміфологізація національного історичного наративу в інформаційному просторі та суспільному дискурсі України (1991–2024 рр.)». Наказ МОН України від 25 лютого 2025 р. № 369. Державний реєстраційний номер: 0125U001518.

Джерела та література:

Банкноти і монети України 1990–2004 роки. (2005). *Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України»*, 9, 228 с.

Банкноти і монети України 2005. (2006). *Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України»*, 10, 124 с.

Гриневич, В. А. (2011). Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4, 111–127. <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001118918>.

- Гриценко, О. (2020). Пам'ять про Другу світову війну в Україні: декомунізація дискурсу державної політики і меморіальних практик. *Культура пам'яті сучасного українського суспільства: трансформація, декомунізація, європеїзація: монографія* / Гриценко О., Гончаренко Н., Кузнецова І. та ін. Київ: Ін-т культурології НАН України, 118–141.
- Гриценко, О. (2017). *Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. Київ: К.І.С., 1136 с.
- Загреба, М. (2015). *Монети України 1992–2014: Каталог. 10-те вид., перероб. та допов.* Київ: Логос, 244 с.
- Зайцов, А. А. (1956). *Орден святого Великомученика и Победоносца Георгия. Исторический очерк*. Нью-Йорк, 19 с.
- Касьянов, Г. (2018). *Past Continuous: Історична політика 1980–2000-х: Україна та сусіди*. Київ: Лаурис, Антропос-Логос-Фільм, 420 с.
- Каталог пам'ятних і ювілейних монет України 1999 рік. (2000). *Українська нумізматика і боністика*, 1, 21–40.
- Каталог пам'ятних і ювілейних монет України. 1 півріччя 2000 року. (2000). *Українська нумізматика і боністика*, 2, 11–20.
- Потильчак, О. В. & Перепелюк, О. М. (2025). Монети як носії пам'яті: радянський наратив «Великої вітчизняної війни» у перших комеморативних емісіях України (1995). *Культурологічний альманах*, 4, 151–161. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.4.17>
- Портнов, А. В. (2009). «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень. *Україна Модерна*, 4(15), 206–218.
- Санько, В. В. (Ред.) (2004). *Ордена и медали СССР*. Минск: ООО «Харвест», 350 с.
- Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 319 p.
- Assmann, A. (1999). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck Verlag, 424 s.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7–24.
- Nora, P. (Ed.). (1984). *Les Lieux de mémoire. Vol. 1: La République*. Paris: Gallimard, Bibliothèque illustrée des histoires, 674 p.
- Tumarkin, N. (1994a). *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. New York: Basic Books, 242 p.
- Tumarkin, N. (1994b). Memorials, Myths, and Memory: The Soviet War Cult. *Slavic Review*, 53(4), 983–999.

References:

- Assmann, A. (1999). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck Verlag [in German].
- Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Banknoty i monety Ukrainy 1990–2004 roky. (2005). Banknotes and coins of Ukraine, 1990–2004. Information and reference journal. Supplement to the journal “Bulletin of the National Bank of Ukraine”, (9), 228 pp. [in Ukrainian].
- Banknoty i monety Ukrainy 2005. (2006). Banknotes and coins of Ukraine, 2005. Information and reference journal. Supplement to the journal “Bulletin of the National Bank of Ukraine”, (10), 124 pp. [in Ukrainian].
- Hrynevych, V. A. (2011). The politics of memory of World War II in Ukraine: In search of identity and consolidation]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific Notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies of the NAS of Ukraine*, (4), 111–127. <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001118918> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, O. (2017). *Memory politics of the presidents of Ukraine (1994–2014): Foundations, messages, implementation, results*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, O. (2020). Memory of World War II in Ukraine: Decommunization of state policy discourse and memorial practices. In O. Hrytsenko, N. Honcharenko, I. Kuznietsova, et al., *Memory culture of contemporary Ukrainian society: Transformation, decommunization, Europeanization*, pp. 118–141. Kyiv: Institute of Cultural Studies of the NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
- Kasianov, H. (2018). *Past Continuous: Historical politics of the 1980s–2000s: Ukraine and its neighbors*. Kyiv: Laurus; Anthropos-Logos-Film. [in Ukrainian].
- Kataloh pamiatnykh i yuvileinykh monet Ukrainy 1999 rik. (2000). Catalogue of commemorative and jubilee coins of Ukraine, 1999] *Ukrainska numizmatyka i bonistyka – Ukrainian Numismatics and Bonistics*, (1), 21–40. [in Ukrainian].

-
- Kataloh** pamiatnykh i yuvileinykh monet Ukrainy. 1 pivrichchia 2000 roku. (2000). Catalogue of commemorative and jubilee coins of Ukraine. First half of 2000. *Ukrainska numizmatyka i bonistyka – Ukrainian Numismatics and Bonistics*, (2), 11–20. [in Ukrainian].
- Nora, P.** (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire [Between memory and history: Realms of memory]. *Representations*, 26, 7–24. [in French].
- Nora, P.** (Ed.). (1984). *Les lieux de mémoire. Vol. 1: La République* [Realms of memory. Vol. 1: The Republic]. Paris: Gallimard, Bibliothèque illustrée des histoires. [in French].
- Portnov, A. V.** (2009). “The Great Patriotic War” in the memory politics of Belarus, Moldova, and Ukraine: Several comparative observations. *Ukraina Moderna*, 4(15), 206–218. [in Ukrainian].
- Potylchak, O. V., & Perepeliuk, O. M.** (2025). Coins as carriers of memory: The Soviet narrative of the “Great Patriotic War” in the first commemorative issues of Ukraine (1995). *Kulturolohichniy almanakh – Cultural Studies Almanac*, (4), 151–161. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.4.17> [in Ukrainian].
- Sanko, V. V.** (Ed.). (2004). Orders and medals of the USSR. Minsk: Harvest. [in Russian].
- Tumarkin, N.** (1994b). Memorials, Myths, and Memory: The Soviet War Cult. *Slavic Review*. 1994. 53, 4, 983–999. [in English].
- Tumarkin, N.** (1994a). *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. New York: Basic Books. [in English].
- Zahreba, M.** (2015). *Coins of Ukraine, 1992–2014: Catalogue* (10th ed., rev. and enl.). Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].
- Zaitsov, A. A.** (1956). The Order of the Holy Great Martyr and Victorious George: A historical essay. New York. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 13.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 07.02.2026